

ШЕВЧЕНКО ТА ЎКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Володимир ПОЛІЩУК

ОПОВІДАННЯ ВОЛОДИМИРА ШТАНГЕЯ «ЗЛОТИЙ» ЯК ОДИН ІЗ ПЕРШИХ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ МАЛОЇ ФОРМИ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У шостому томі Шевченківської енциклопедії (К. 2015. с. 888), у статті «Шевченко у художній літературі», її автор Богдан Мильничук зауважує про «новелу В. Штангея «Злотий» (Х., 1930) як про один із поодиноких «шевченківських» оповідних творів для дітей», котрі з'явилися наприкінці 1920-х, зокрема і в контексті з історико-біографічними полотнами Степана Васильченка, Гната Хоткевича (в обох, як відомо, або незавершені, чи на тоді недруковані), Г. Шкурупія. У згаданій енциклопедичній статті твір Володимира Штангея тільки називається без будь-якого аналізу. Тож є доцільність зацікавитися і самим твором, і його автором, ім'я якого на довгі десятиліття було фактично викреслене з українського літературного процесу.

У всіх доступних джерелах точна дата народження Володимира Фоковича Штангея не вказується, лише рік – 1895-й. Походив він із селянської родини, народився в с. Мошурів тодішнього Уманського повіту, нині – Тальнівського району Черкаської області. Батьки спромоглися дати синові непогану освіту: він закінчив Мошурівську двокласну школу (а це – п'ять років навчання), Катеринославське землемірне училище, з якого В. Штангея мобілізували до війська. На фронтах Першої світової юнак воював недовго, бо потрапив у німецький полон, де провів близько трьох років (відомості частково різняться). Повернувся з полону взимку 1918 року. Саме в таборах для полонених В. Штангей почав писати нариси, оповідання, бувальщини, друкуючи їх у табо-

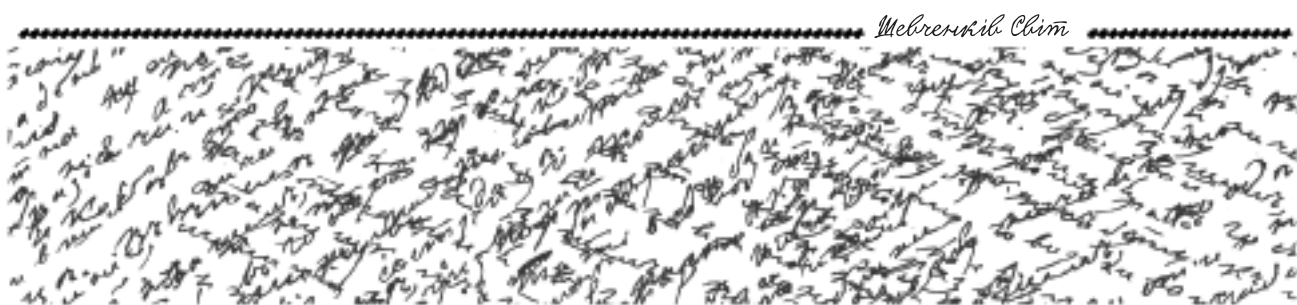

рових газетах «Громадська думка» й «Освітній листок». Повернувшись у рідні краї, В. Штангей активно поринув у громадсько-політичне й літературне життя, а також учився в Шаулинській семінарії імені Тараса Григоровича Шевченка, згодом переведений до Тального зі статусом професійної педагогічної школи. Зауважимо й на тому, що невдовзі цю школу привели до Умані (вона існує й донині як Уманське педучилище). Здобутий фах дозволив В. Штангею працювати вчителем, викладати українську мову та літературу в селах округи.

Із 1924 року В. Штангей – один із організаторів, а потім і керівник Уманської філії спілки «Плуг», філії, вельми помітної в усій «плужанській» Україні, адже до неї входили і провідні згодом критики цієї спілчанської організації – Юрій Лавріненко та Василь Заєць, були й інші помітні літературні постаті. В. Штангей очолював і Уманське бюро робсількорів, часто публікувався в місцевій газетній періодиці, а згодом і в загальноукраїнській – журналах «Плужанин» «Плуг», «Глобус», «Зоря», «Всесвіт», «Життя й революція» та ін. Починаючи з 1927-го твори В. Штангея стали з'являтися окремими виданнями – по одному чи по кілька оповідань, котрі, як згадують сучасники, сам автор послідовно називав новелами: «Батрачка» (1927), «Злочин в степу» (1929), «Образ» (1929), «Межа» (1930), «Один день» (1931), «На зламі», «Том новель» (обидві – 1932) та ін. Окремі твори, як-от «Батрачка», виходили і в перекладі російською мовою. У рецензії на найповніші видання оповідань В. Штангея – «Том новель» – Юрій Лавріненко писав: «У радянській літературі Штангей виступив більше як десять років тому. Те, що вийшло з-під його пера набагато, свідчить про художню чесність письменника. Пише він тільки про те, що знає, що пережив, що стало часткою його власного життя. Риса автобіографічності передбачає велику громадську активність і діяльність письменника. Пише тільки про село» [1]. Василь Заєць, котрий теж був добре знайомий із В. Штангеєм, пізніше згадував і зазначав, що «як письменник Штангей не встиг розвинутися, вирости. Його життя обірвалось на етапі початкучого літератора. Тематика – життя українського села в перші роки після Жовтневої революції» [2].

Справді, і тематично, і стилістично проза В. Штангея творена в «плужанському» річищі, що для нього й зовсім не дивно, бо цей письменник, як пригадують його сучасники, був послідовним і переконаним прихильником творчої ідеології «Плуга». Перебравшись 1929 року до столичного Харкова, В. Штангей скоро увійшов у керівне ядро «плужан», був секретарем Правління «Плуга» і фактичним редактором однойменного журналу. Мешкав із родиною в Харківському письменницькому будинку «Слово». Репресивні дії щодо В. Штангея розпочались наприкінці 1933 року: безпідставні звинувачення в «контрреволюційних» переконаннях, звільнення з роботи, вилучення з літпроцесу, арешт, який стався 6 грудня 1934 року. Під тортурами обмовив себе, був засуджений до 10 років таборів на Соловках. Там же засуджений до розстрілу і страчений в урочищі Сандормох 3 листопада 1937 року. Посмертно реабілітований, а твори його не видавалися з 1933 року, в т.ч. й оповідання «Злотий» із авторським підзаголовком – «З дитячих літ Т. Шевченка».

Як свідчить дата під оповіданням у книзі «Том новель» [3, с. 169], твір був написаний 1928 року, вперше надрукований 1930 р. в журналі «Плуг» [4], того ж року вийшов окремим виданням у серії «Бібліотека неписьменного» накладом у 50 тис. примірників із підзаголовком «Оповідання з дитячих літ Шевченка» [5], а ще через два роки – в книзі «Том новель» і ще одним окремим виданням із на-

кладом 10 тис. примірників [6]. Отже, протягом 1930-32 років згадане оповідання чотири роки друкувалося загальним накладом понад 65 тис. примірників.

Треба ще додатково з'ясувати мотиви «виходу» В. Штангея на шевченківську тематику й на конкретну тему, відтворену в оповіданні «Злотий». Щодо взагалі Штангеевої уваги до постаті Тараса Шевченка, то майже безпомилково можна вести мову про близьке земляцтво обох, що вже саме собою обумовлювало таку увагу першого до другого. Можна згадати, скажімо, ту ж утворену 1918 р. Шаульську семінарію ім. Т. Г. Шевченка, в якій навчався В. Штангей. Та і 100-літній Шевченків ювілей 1914 року, попри всі відомі царські та владні заборони на його відзначення, певно не міг пройти мимо уваги вже майже 20-літнього, охочого до читання й літератури, В. Штангея. Тепер щодо теми, відтвореної в оповіданні «Злотий». Темою стала гостра біографічна пригода в долі малого Тараса, коли мачуха безпідставно звинуватила його в крадіжці грошей у москаля-постояльця, хоча насправді гроші вкрав мачушин рідний син Степан, «хлоп'я легкосиле і попсоване морально» (О. Кониський), із яким у Тараса були постійні сварки.

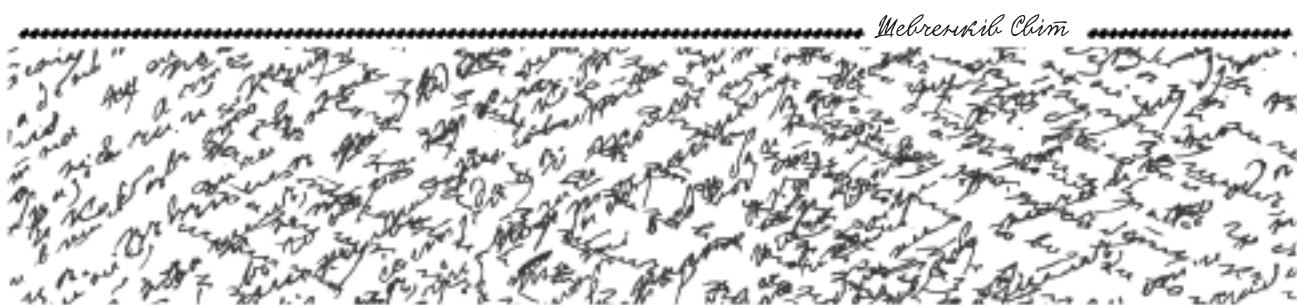
Звідки про той Шевченків біографічний епізод міг знати В. Штангей, аби втілити його в художньому творі? На момент написання оповідання «Злотий» відносно доступними були принаймні кілька джерел – спогадів тощо, в яких мовилося про зазначену пригоду: «Матеріали для біографії Т. Г. Шевченка» О. Лазаревського, «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» М. Чалого, «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» О. Кониського. Вочевидь записаний О. Лазаревським від Шевченкової сестри Ярини спогад «перекочовував» у наступні за часом хроніки чи белетризовані біографії, здобуваючись на додаткові деталі. Відносно ширше епізод викладений у «хроніці» О. Кониського, перший том якої з'явився 1901 р., й саме з неї найлогічніше міг почерпнути відповідну інформацію В. Штангей, адже час її виходу був найближчий. Правда, у джерелах є, сказати б, варіації з кількістю украдених у москаля грошей. У О. Кониського називаються «три злотих», в оповіданні В. Штангея мовиться про «три великі мідяки» («Він пригадав, що тоді, як солдат, загорнувши в ганчірку три великі мідяки, заховав у ранець, у хаті був і Стюпка, але хіба можна сказати на нього, що він украв, раз не бачив...» [с. 158]), хоча Тарасові «інкримінують» покражу злотового («— Мамочко, я не брав злотового в солдата, — каже він, благаючи, крізь сльози...» [с. 159], солдат-москаль тут вимагає повернути «п'ятнадцять копеек»... Звісно, в художньо-біографічному творі письменник має право на різні інтерпретації, які ми спостерігаємо, скажімо, в інших творах про Т.Шевченка, де цікавий нам епізод теж знаходить відображення. У повісті С.Васильченка «В бур'янах», до прикладу, мовиться, що «... в перехожого москаля вкрадено було 45 копійок грошей», у повісті Г.Хоткевича «Тарас Шевченко» ідеться про неконкретні «гроші» тощо.

Утім для В.Штангея при написанні ним оповідання «Злотий» могло бути й інше джерело інформації – чийсь спогади, почуті або записані ним самими. Річ у тім, що уманська окружна газета «Селянська правда» в №30 від 9-10 березня 1927 року, тобто за рік до написання В.Штангеем оповідання «Злотий», надрукувала його ж статтю «Легенди та перекази про Т.Шевченка на його батьківщині». Нині автор цієї розвідки розшукує цю публікацію, аби знайти її зміст і робити певніші висновки.

Фабула Штангеевого оповідання включає практично всі епізоди історії з кражею грошей у солдата-москаля, означені в раніших біографічних публікаціях про Т.Шевченка: смерть матері – прихід мачухи зі своїми дітьми – неприязнь

між Тарасом і Степаном – покража москалевих грошей – жорстоке побиття Тараса мачухою й дядьком – втеча, переховування і знову побиття – виправдання Тараса. Та майже кожен із означених фабульних епізодів під пером прозаїка (як, власне, й у творах інших авторів про Тарасове дитинство при відтворенні історії з покражею) набуває додаткових рис і деталей, охудожнюється, задіяні персонажі набувають більш чи менш виразних індивідуальних характеристик. Природно, що найбільше уваги приділено образу Тараса, з любов'ю виписано його портрет і вподобання. «Тарас був пронозливий і жвавий хлопчина. Сам маленький, опецькуватий, із білявою голівкою та спритними великими очима, завсіди виявляв зацікавленість до всього, що б не побачив. Любив сам дітям своїм розповідати те, що від свого діда та батька чув, але ще більше любив слухати інших. Гарним оповідачем, що захоплював малого хлопця своїми оповіданнями, був рідний дід Іван. Наслухався Тарас від нього про все, а найбільше про Січ запорізьку, коліївщину та чумакування» [с. 155]. Володимир Штангей навіть на відносно невеликій «площі» оповідання небезуспішно прагнув показати неординарність Шевченка вже в дитячому віці. Задля цього, скажімо, письменник цікаво випишує широkozнаний епізод із пошуками Тарасом залізних стовпів, які підпирають небо, а також картину «власної фантазії» про малювання малим Тарасом різних картинок на порохняві. Інша наскрізна риса, що прямо чи підтекстово акцентується в оповіданні – самотність Тараса: «Він знав, що його ніхто не оборонить, ніхто за нього не заступиться. Куди його підеш і де заховаєшся...» [с. 158]; «Мабуть, сплять і Ярина, і Степан, і мачуха, і солдат», – подумав він і раптом відчув себе таким самотнім і чужим отут, на цьому обійсті, що йому боляче від туги серце стисло. От зараз усі сплять, їм тепло, добре. А він ходи сам серед ночі та бійся... Оглянувся навкруги – скрізь пустка» [с. 163-164]. Задля посилення й увиразнення емоційного ладу всього твору та емоційного стану малого Тараса В. Штангей застосовує в оповіданні прийом сну, коли змореному й побитому Тарасові приснилась мати, з якою хлопчик повів проникливий діалог про свою гірку долю. Взагалі треба відзначити, що прозаїк моментами вдається до психологізації картин, зокрема через форму внутрішнього монологу. В цьому сенсі варто звернути увагу на образ Тарасового рідного дядька Павла, який допомагав мачусі жорстоко збиткуватися над Тарасом, немилосердно бив його. У всіх біографічних матеріалах про Т. Шевченка (О. Лазаревського, М. Чалого, О. Кониського) дядько Павло значиться як «великий катюга», таким його образ постає й у С. Васильченка, Г. Хоткевича... Власне, і В. Штангей його зображує в оповіданні жорстоким, але в розв'язці твору прозаїк дещо «реабілітує» його, хоча й без якихось мотивів. За оповіданням, дядько невдовзі дізнався, що гроші в москаля викрав Степан, і шкодує через безневинне побиття небожа («Тільки шкода дитини мені, – племінник же... Випадок із злотим привернув його серце до Тараса. Йому було шкода свого поганого вчинка, і він вирішив задобрити хлопця якимось гостинцем і ніколи в обід не давати» [с. 168-169]). Тут же вміщено дядьків внутрішній монолог-каяття з присудом Тарасовій мачусі («Не мати ти, Оксано, Григоровим дітям, а настояща ябеда...» [с. 168]), і настановами Тарасовому батькові. Для порівняння, в повісті Г. Хоткевича побиття дядьком Тараса припинив дід Іван, який прибіг на лемент і плач: «Підскочив до сина і з усього розмаху вдарив його в лице» [7, с. 42]. За інтерпретацією цієї

історії С.Васильченком, від катувань Тараса рятують дві жінки-сусідки, а врятований хлопець вигукує: «– Це такий дядько? Це – рідний! Спалить такого дядька, щоб з душею згорів!..» [8, с. 201].

Епізодично згаданий в оповіданні Тарасів батько постає аморфним, збайдужілим, не здатним навіть словом захистити рідних дітей. «Тарас ніколи не бачив його веселим, навіть коли, бувало, вип'є. Завсіди похмурий, сумний, він мало коли пестив малого Тараса. Хлопець ріс без теплого слова, самотою» [с. 154]. Цілком суголосно до спогадів і біографічних текстів про Т.Шевченка постає в оповіданні «Злотий» образ мачухи. Скажімо, в О.Кониського вона – «вдачі суворої, сварливої». У творі В.Штангея: «Дядько з мачухою били Тараса без ніякого жалю, з якоюсь неймовірною, нелюдською жорстокістю й насолодою!» [с. 160]. Короткими, але виразними штрихами виписано й образ солдата-москаля – представника, судячи за оповіданням, вельми несимпатичної верстви. Коли селяни, жінки й чоловіки відбували поза селом панщину, у селі лишилися тільки старі, немічні й діти, «та ще солдати, що цілими днями нічого не робили, були завсіди голодні, сердиті й крали у своїх господарів цибулю, огірки та всяку іншу споживу» [с. 153]. Із такого загалу москалів-нахлібників не вирізнявся й постоялець у Тарасовій хаті – «... був великий, старикуватий і сердитий. Він люто й багацько лаявся і посилав то Тараса, то Стьопку, куди йому забагнеться, сам же лежав у холодку під яблунею і тільки й мав роботи, що люльку палити» [с. 153-154].

Фінал оповідання оптимістичний. До Тараса, який ховався в бур'янах, прибігла сестра Яринка й закликала додому: «– Тарасику, тато прийшли. Ходімо... Тепер мачуха не зачепить, а ти все татові розкажеш... Тарас підвівсь і почав хутко збирати постіль» [с. 169].

Володимир Штангей в оповіданні «Злотий», отже, вдається до різних прийомів охудожнення тексту – індивідуалізації образів, діалогізації фрагментів, внутрішніх монологів, невеликих ліричних відступів і пейзажних замальовок (наприклад: «Над Кирилівкою стояла тиха й тепла ніч. Зник вітер. Небо ясне, зоряне. Дивиться на нього Тарас, і здається йому, що отам десь далеко-далеко хтось по синьому-синьому жупанові розпустив золотих павучків. Вони розлізлись в усі боки, такі маленькі, маленькі... Лазять і вусиками поморгують» [с. 169]), органічного мовного плину, що і спричинило появу доволі цікавого твору, якщо не першого, то принаймні одного з перших творів української прозової шевченкіани.

Список використаної літератури

1. Лавріненко Ю. Книга зросту. Літературна газета. 1933. 30 версня. С. 4.
2. Лист В.Зайця до журналіста В.Громадського від поч. квітня 1970 р. (надійшов до адресата 4.04.1970 р.). Особистий архів автора статті.
3. Штангей В. Том новель. Полтава. «Рух». 1932. 251 с. Далі посилаємось на це видання, вказуючи в тексті сторінку.
4. Штангей В. Злотий. «Плуг», 1930. №2. с. 27-31.
5. Штангей В. Злотий (Оповідання з дитячих літ Шевченка), Х.: ДВУ, 1930. 32 с.
6. Штангей В. Злотий (Оповідання з дитячих літ Шевченка). Харків-Одеса: «Молодий більшовик», 1932. 28 с.
7. Хоткевич Г. Тарас Шевченко. Повість. Львів. 1966. 280 с.
8. Васильченко С. Мужичський ангел. К., 2000. 287 с.

